

MAX HORKHEIMER: SPOLOČENSKÁ FUNKCIA FILOZOFIE

Max Horkheimer sa narodil 14. 2. 1895 v Zuffenhausene pri Stuttgarte. Vplyv viacerých filozofických prúdov - spomenieme lektúru Schopenhauera či Marxa, v ktorého teórii videl prostriedok boja proti narastajúcej hrozbe nacionálneho socializmu - ho naplňovali a utvárali charakter jeho filozofickej tvorby.

V roku 1922 Horkheimer promoval a o tri roky neskôr sa habilitoval na Frankfurtskej univerzite prácou o Kantovej Kritike súdnosti. V roku 1930 sa stáva vysokoškolským profesorom sociálnej filozofie a riaditeľom Inštitútu pre sociálny výskum vo Frankfurte nad Mohanom. Filozoficko-sociologický časopis Zeitschrift für Sozialforschung, ktorý vydával Inštitút, hneď nachádza uznanie v odborných kruhoch. V jeho prvých číslach predkladajú program spoločnosti, ktorý sa stane do určitej miery významným aj pre Horkheimerov myšlienkový horizont. Ten pozostáva z chápania spoločenskej činnosti ako procesu produkcie, vnímania politiky, hospodárstva, vedy a umenia ako celku a z odklonu od špekulácií metafyziky.

V roku 1933 emigroval a založil pobočky Inštitútu najprv v Ženeve, potom na Ecole Normale Supérieure v Paríži a nakoniec na Columbia University v New Yorku.

V emigrácii uverejňoval pod jeho vedením Studien über Autorität und Familie a Studies in Prejudice. V roku 1947 vyšli Eclipse of Reason a Dialektik der Aufklärung - dielo, ktoré vzniklo z plodnej spolupráce s T. W. Adornom.

Max Horkheimer napísal článok, ktorý tu ponúkame čitateľom, v r. 1940, v exile v Spojených štátoch amerických. Tento vonkajší exil ho chránil pred vnútorným, a tak mu umožňoval zaujímať kritické stanovisko k dianiu v Európe tej doby. Táto štúdia vyšla v časopise Zeitschrift für Sozialforschung, roč. VIII, zošit 3, New York 1940.

Po svojom návrate z exilu v roku 1950 opäť založil Inštitút. O rok neskôr sa stáva rektorom Univerzity Johanna Wolfganga Goetheho.

Max Horkheimer zomrel 7. 7. 1973.

(m.ch.)

Ak sa pojmy ako fyzika, chémia, medicína alebo história vyskytnú v nejakej debate, jej účastníci obyčajne s nimi spájajú niečo veľmi konkrétne. Ak by mala vzniknúť rozdielnosť názorov, môžu nahliadnuť buď do lexikologického slovníka či oficiálnych učebníc, alebo sa obrátiť s prosbou na viac či menej profilovaného špecialistu v danej oblasti. Definícia každej z týchto vied sa odvodzuje bezprostredne z jej postavenia v súčasnej spoločnosti. Aj keby v budúcnosti mohli urobiť tie najväčšie pokroky a odhliadnuť od toho, že samotná fyzika a chémia jedného dňa splynú, nikto skutočne nemá záujem na tom, aby ich pojmy, ktoré sa dnes vyskytujú pod týmito názvami, definoval inak, než iba so zreteľom na vedeckú činnosť.

S filozofiou je to inak. Predpokladajme, že sa opýtame profesora filozofie, čo je filozofia. Ak máme šťastie a náhodou stretneme špecialistu, ktorý nemá zásadný odpor

voči definíciám, nejakú nám poskytnie. Ak túto definíciu akceptujeme, pravdepodobne čoskoro zistíme, že v žiadnom prípade nie je všeobecne a všade uznávaná. Mohli by sme sa obrátiť na iné autority alebo preštudovať moderné či staršie učebnice. Zmätko by len narastal. Mnohí myslitelia, pre ktorých sú Platón a Kant uznávané autority, pokladajú filozofiu za exaktnú vedu s vlastnou legitimitou, vlastným špecifickým predmetom a oblasťou výskumu. Túto koncepciu v našej dobe zastával najmä "neskorý" Edmund Husserl. Iní myslitelia, napr. Ernst Mach, chápu filozofiu ako kritické pokračovanie a syntézu špeciálnych vied v jednotnom celku. Aj Bertrand Russell pokladá za úlohu filozofie "*logickú analýzu, po ktorej nasleduje logická syntéza*" ([1], 379). S tým plne súhlasí L. T. Hobhouse, podľa ktorého má "*filozofia... za cieľ syntézu vied*" ([2], 152). Táto koncepcia sa odvoláva na Augusta Comta a Herberta Spencera. Pre nich je filozofia totalitou ľudského vedenia. Pre jedných je potom nezávislou vedou, pre druhých pomocnou disciplínou.

Aj keď väčšina autorov filozofických diel zdôrazňuje vedecký charakter filozofie, sú predsa niektorí, a určite nie tí najhorší, ktorí ho dôrazne popierali. Pre Schillera, ktorého filozofické eseje mali možno väčší vplyv ako jeho drámy, bolo účelom filozofie vniesť estetický poriadok do našich myšlienok a činov. Jej výsledky sa majú merať iba kritériom krásy. Spisovatelia ako Hölderlin a Novalis zastávali podobné stanovisko.

I filozofi, napríklad Schelling, dospeli vo svojich úvahách k podobným formuláciám. Aj Henri Bergson trvá na tom, že filozofia je v úzkom príbuzenstve s umením a v žiadnom prípade nie je vedou.

Podobné úvahy nemajú konca. Názory na všeobecný charakter filozofie sa nerozhádzajú, ale o ich obsahu existujú tie najdivergentnejšie predstavy. Vždy sa nájdu myslitelia, ktorí veria, že filozofia sa zaoberá výhradne najvyššími pojmami a zákonmi bytia, v konečnom dôsledku poznávaním Boha. Platí to pre aristotelovské a novotomistické školy. Podobná je koncepcia, podľa ktorej sa filozofia zaoberá tzv. a priori. Alexander ju charakterizuje ako "empirické štúdium neempirického alebo a priori, ako aj problémov, ktoré vyplývajú zo vzťahu empirického k apriórному" (priestor, čas, božské) ([3], 4). Iní, ktorí vychádzajú z anglických senzualistov a zo školy Friesa a Apelta, pokladajú filozofiu za vedu o vnútornej skúsenosti. Podľa logických pozitivistov, ako je Carnap, sa filozofia podstatne týka problémov jazyka a podľa Windelbanda a Rickerta, ktorých škola má veľa stúpencov v Amerike, sa týka univerzálnych hodnôt, ako sú pravda, krása, dobro a posvätné.

Nakoniec, ako vieme, ani v oblasti metódy nepanuje jednotný názor. Všetci novokantovci veria, že filozofická činnosť musí spočívať v analýze pojmov a v ich redukcii na konečné elementy poznania. Bergson a Max Scheler pokladajú "nazeranie podstaty - Wesensschau" za rozhodujúci filozofický akt. Husserlova a Heideggerova fenomenologická metóda je v zjavnom protiklade k Machovmu a Avenariovmu empiriokriticizmu a logicizmus Russella, Whiteheada a ich stúpencov je výslovným nepriateľom Hegelovej dialektiky. Podľa Williama Jamesa spôsob filozofovania závisí od charakteru a skúseností filozofa.

Tieto definície sme spomenuli preto, aby sme ukázali, že situácia vo filozofii je iná ako v ostatných intelektuálnych činnostiach. Napriek mnohým kontroverzným momentom sa tu všeobecný smer uznáva. Hlavní predstavitelia každej vedy sú viac-menej

zajedno v predmete a metóde. Naproti tomu vo filozofii vyvrátenie jednej školy inou obvyčajne nevyhnutne vedie k jej totálnemu odmietnutiu, k negácii jej učenia ako podstatne chybného. Prirodzene, tento postoj necharakterizuje všetky školy. Napríklad dialektická filozofia, ktorá zostáva verná svojim princípom, má sklon pridržať sa relatívnej pravdy jednotlivých postojov a spájať ich do vlastnej zahrnujúcej teórie. Iné učenia, napr. moderný pozitivizmus, sú menej pružné a veľkú časť filozofickej literatúry, zvlášť veľké systémy minulosti, jednoducho z priestoru poznania vylučujú. Skrátka môžeme oprávnenne predpokladať, že ten, kto používa výraz "filozofia", má sotva so svojim publikom spoločné čosi viac ako niekoľko veľmi vágnych predstáv.

Špeciálne vedy sa venujú problémom, ktorými sa musia zaoberať, pretože vyplývajú zo životného procesu súčasnej spoločnosti. Nielen ich jednotlivé problémy, ale aj ich zaradenie do špecifickej disciplíny sa odvodzuje v konečnom dôsledku z potrieb ľudstva v jeho minulých a súčasných organizačných formách. To neznamená, že vedecký výskum vždy uspokojuje nejakú naliehavú potrebu. Veľa vedeckých činností viedlo k výsledkom, ktorých by sa ľudstvo mohlo celkom dobre zriecť. Veda nie je výnimkou v nesprávnom vynakladaní energie, aké pozorujeme vo všetkých oblastiach kultúry.

Aj vývoj disciplín, ktorých hodnota je pre bezprostrednú prítomnosť otázna, patrí k tomuto plytvaniu ľudskou prácou, ktoré je jednou z nevyhnutných predpokladov vedeckého a technického pokroku. Pripomeňme si isté odvetvia matematiky, ktoré sa spočiatku javili jednoducho ako "hra", časom sa však preukázala ich potrebnosť. Aj keď jestvujú vedecké činnosti, ktoré neprinášajú bezprostredný úžitok, treba im priznať potenciálnu použiteľnosť v celej šírke, aj keď je teraz vzdialená a neurčitá. Práca vedca vo svojej podstate dokáže obohatiť život v jeho prítomnej forme. Pole jeho pôsobnosti je preto ďalekosiahle predznačené a pokusy zmeniť hranice medzi rôznymi oblasťami vedy, rozvinúť nové disciplíny, ustavične ich diferencovať a zjednocovať, sú neustále vedome alebo nevedome určované spoločenskou potrebou. Táto potreba, aj keď nepriamo, pôsobí aj v inštitútoch a univerzitných posluchárňach, nehovoriac o chemických laboratóriách a štatistických oddeleniach veľkých priemyselných podnikov a kliník.

Filozofia však nemá takéto smerovanie. Samozrejme, spája sa s ňou veľa požiadaviek. Má nájsť riešenie problémov, ktorými sa vedy buď vôbec nezaoberajú, alebo sa im venujú neuspokojivo. Lenže spoločenská prax nie je pre filozofiu kritériom. Filozofia sa nemôže odvolávať na žiadne úspechy. Čo z tohto hľadiska sporadicky ponúkajú jednotliví filozofi, to má svoj pôvod vo výkonoch, ktoré nie sú špecificky filozofické. Poznáme napríklad Descartove a Leibnizove matematické objavy, Humove psychologické výskumy či fyzikálne teórie Ernsta Macha. Nepriatelia filozofie preto tvrdia, že pokiaľ má filozofia cenu, nie je filozofiou, ale pozitívnou vedou. Všetko ostatné v jej systémoch sú iba táraniny. To, čo tieto systémy niekedy tvrdili, je podnetné, ale spravidla nudné a permanentne nepotrebné. A tak filozofi ukazujú len tvrdošijnú ľahostajnosť voči úsudku vonkajšieho sveta. Od procesu proti Sokratovi je jasné, že majú napätý vzťah k realite, aká je, a niekedy predovšetkým k spoločenstvu, v ktorom žijú. Napätie nadobúda niekedy formu otvoreného prenasledovania. Inokedy sa ukazuje jednoducho v tom, že sa jazyku filozofie nerozumie. Filozofi musia žiť v psychickej alebo intelektuálnej skrytosti. Aj vedci sa dostali do konfliktu so spoločnosťou svojej doby, lenže tu

musíme pripomenúť spomenutý rozdiel medzi filozofickým a vedeckým a zmeniť svoj pohľad. Dôvodmi na prenasledovanie boli obyčajne filozofické názory týchto mysliteľov, a nie ich vedecké teórie. Galileiho neúprosni prenasledovatelia z radov jezuitov priznali, že by mohol slobodne a otvorene zastávať svoju heliocentrickú teóriu, keby ju začlenil do vyhovujúceho filozoficko-teologického kontextu. Koniec koncov, už Albert Veľký rozoberal túto teóriu vo svojej *Summe*, a nikdy ho preto nik nenapadol. Okrem toho sa konflikt medzi vedcami a spoločnosťou, aspoň v novoveku, netýka základných pojmov, ale jednotlivých teórií, ktoré istá autorita v danej krajine a v danej dobe netoleruje, ale ktoré sa v inej krajine v tej istej dobe alebo o čosi neskôr tolerujú, ba aj oslavujú.

Odpor filozofie voči realite pochádza z jej imanentných princípov. Filozofia trvá na tom, že konanie a ciele ľudí nemusia byť produktom slepej nevyhnutnosti. Ani vedecké pojmy, ani forma spoločenského života, ani vládnući spôsob myslenia a mravy by sa nemali preberať zo zvyku a nekriticky praktizovať. Impulz filozofie smeruje proti čistej tradícii a proti rezignácii v rozhodujúcich otázkach existencie. Filozofia prevzala nevďačnú úlohu vrhnúť svetlo vedomia na tie ľudské vzťahy a spôsoby reagovania, ktoré sú tak hlboko zakorenené, až sa zdajú prirodzené, nezmeniteľné a večné. Mohlo by sa namietat, že aj veda so svojimi objavmi a technickými zmenami ochráni ľudstvo pred stagnáciou a zabehnutými koľakami zvyku. Keď porovnáme náš súčasný život so životom pred tridsiatimi, päťdesiatimi, sto rokmi, môžeme skutočne povedať, že veda otriasla ľudskými zvykmi a mravmi. Nielen priemysel a dopravné prostriedky, ale aj samotné umenie sa zracionalizovalo. Jeden príklad by mohol stačiť - dramatik spočiatku umelecky spracúval ľudské problémy, ktoré ho zaujímali, svojším spôsobom, v odlúčenosti svojho súkromného života. Ak si jeho dielo získalo publikum, vystavil tým svoj myšlienkový svet do konfliktu s realitou a prispel nielen k svojmu vlastnému, ale aj k všeobecnému duchovnému vývoju. Dnes je produkcia umeleckých diel, ako aj ich recepcia vďaka filmu a rozhlasu značne racionalizovaná. Na nakrúcanie filmu sa angažuje celý štáb expertov a od počiatku nie je cieľom harmónia s nejakou ideou, ale s rozšírenými názormi publika, s vkusom masy, ktorý najprv títo experti starostlivo preskúmajú a naplánujú. Ak umelecký produkt náhodne narazí vo verejnej mienke na odpor, potom to obyčajne nesúvisí s tým, že dielo je vo vnútornom, podstatnom protiklade s realitou, ale s nepresným odhadom reakcie publika a tlače zo strany producentov. Je isté, že žiadna oblasť priemyslu, či už materiálna alebo intelektuálna, nedospela do stavu úplnej stability. Zvyky a obyčaje už nemajú čas na sedimentáciu. Základy súčasnej spoločnosti sa ustavične menia zásahmi vedy. V hospodárstve ani v správe už vôbec neexistuje činnosť, ktorá by sa neustále nezjednodušovala a nezlepšovala.

Ak ponecháme tieto javy bokom, pri hlbšom pohľade nepochybne zistíme, že spôsoby myslenia a konania ľudí sa nevyvíjali tak, ako by sme si mysleli. Práve naopak. Ich konanie je, prinajmenšom vo veľkej časti sveta, omnoho mechanickejšie ako v minulosti, kedy bolo motivované živým vedomím a presvedčením. Ešte aj technický pokrok prispel ku skostnateniu starých ilúzií a k vytvoreniu nových, a rozum proti tomu nič nezmohol. Práve v dôsledku difúzie a industrializácie kultúrnych zariadení významné faktory intelektuálneho rastu degenerujú alebo celkom miznú. Dôvodom môže byť plytkosť obsahov, slabosť intelektuálnych nástrojov alebo aj to, že niektoré

tvorivé schopnosti človeka ako individua sa strácajú. V poslednom období sme opakovane pozorovali dvojaké víťazné ťaženie vedy a techniky - ťaženie tak romantických, ako aj progresívnych mysliteľov. Paul Valéry nedávno túto situáciu opísal so zvláštnou presvedčivosťou. Hovorí, že ho ako dieťa vzali do divadla na rozprávkovú hru, v ktorej vystupoval chlapec prenasledovaný zlým duchom, ktorý nevynechal žiadny diabolský trik, aby ho nevystrašil a neprivedol do svojej moci. V noci, keď ležal v posteli, prenasledoval ho duch pekelnými ohňami a príšerami. Jeho izba sa zrazu stala oceánom a deka plachtou. Mátoha síce zmizla, ale stalo sa čosi iné. Nakoniec stratili tieto hrôzy na malého chlapca svoj účinok, a keď opäť začínali, kričal: "*Voilà les betises qui recommencent!*" Jedného dňa, zakončuje Valéry, by mohlo ľudstvo podobne reagovať na objav vedy a zázraky techniky.

Nie všetci filozofi, a my najmenej, prijímajú Valéryho pesimistické chápanie vedeckého pokroku. No súhlasíme s ním v tom, že ani vedecké výkony osebe, ani zlepšenie industriálnych metód nie je bezprostredne identické so skutočným pokrokom ľudstva. Je zrejmé, že ľudia môžu schudobnieť materiálne, emocionálne a duchovne bez ohľadu na pokrok vedy a priemyslu. Veda a technika sú len prvky jestvujúcej spoločenskej totality a je celkom dobre možné, že i napriek všetkým jej výkonom iné faktory, ba dokonca sama totalita, degenerujú. Ľudia sú čoraz nešťastnejší a zakrpatievajú. Individuum ako také vyhasína a národy prispievajú k tejto chorobe. Našťastie žijeme v krajine, ktorá odstránila národné hranice viac ako z polovice kontinentu, a tým aj možné podnety k vojnám. No v Európe niečo narastalo, zatiaľ čo sa dopravné prostriedky zrýchľovali a zlepšovali, vzdialenosti sa zmenšovali, životné obyčaje sa navzájom prispôbovali a colnice otvárali - národy horúčkovo zbrojili a zahraničné, ako aj vnútropolitické vzťahy sa čoraz viac dostávali do vojnového stavu, ktorý nakoniec nastal.

Táto antagonistická situácia sa presadzuje aj v iných častiach sveta a nik nevie, či a ako dlho sa dokáže ostatný svet udržať pred jej dôsledkami v ich celej intenzite. Racionalizmus sa môže v jednotlivostiach bez okolkov snúbiť so všeobecným iracionalizmom. Konanie ľudí, ktoré sa skutočne v dennom živote pokladá za rozumné a potrebné, sa môže prejavíť ako spoločensky nevyhovujúce a aj ničivé. Preto si musíme pripomenúť periodicky sa opakujúcu skutočnosť, že najlepšia vôľa vytvoriť niečo užitočné môže mať za následok protiklad, jednoducho preto, lebo takáto vôľa je slepá voči tomu, čo leží mimo hraníc jej špeciálnej vedy a poslania. Koncentruje sa na dosiahnuteľné a nechápe jeho pravú podstatu, ktorá sa môže vyjasniť len v širšej súvislosti. Novozákonné "Nevedia, čo robia" sa vzťahuje len na tých, ktorí konajú zlo. Ak by tieto slová neplatili pre celé ľudstvo, potom by myslenie nebolo obmedzené len na špeciálne vedy a praktickú výučbu.

Myslenie, ktoré skúma materiálne a intelektuálne predpoklady, ktoré sa pokladajú za obyčajné, samozrejmé, a bežné, takmer slepo vytvorené a udržiavané vzťahy, presadzuje sa cez ľudské účely.

Ak sa tvrdilo, že napätie medzi filozofiou a skutočnosťou je fundamentálne a nemožno ho porovnať s príležitostnými ťažkosťami, na ktoré naráža veda v spoločenskom živote, práve to je vnútorná tendencia vo filozofii, ktorá nechce nikde prerušiť myšlienky a všetky faktory života podriaďiť zvláštnej kontrole, ktorá má

podobu pevných nezrušiteľných síl alebo večných zákonov. Práve o to išlo v procese so Sokratom. Proti požiadavke podriaďiť sa božsky sankcionovateľným mravom a bezpodmienečne sa prispôbiť tradovaným životným formám Sokrates tvrdil, že len človek sám môže pochopiť svoje konanie a utvárať svoj osud. Jeho Boh prebýval v ňom samom, totiž v jeho rozume a vôli. Stav sveta nie je menej kritický, aj keď spory vo filozofii sa už dnes netýkajú bohov. Keby sme vraj tvrdili, že rozum a skutočnosť nie sú v rozpore a autonómia človeka je v súčasnej spoločnosti zaistená, vtedy by filozofiu akceptovali. No filozofia je od toho ďaleko vzdialená, pretože nestratila nič zo svojej pôvodnej relevancie. Preto sa vo filozofii zaiste oveľa radikálnejšie a nezmieriteľnejšie diskutovalo o jej pojme než vo vedách - nemá totiž v existujúcom poriadku na rozdiel od iných disciplín pevne ohraničené pole pôsobnosti. Tento životný poriadok so svojou hodnotovou hierarchiou je pre filozofiu osobitným problémom. Ak sa veda môže vzťahovať na už existujúce dáta, ktoré určujú jej cestu, filozofia sa musí neustále vracieť k sebe samej, k vlastnej teoretickej činnosti. Určenie predmetu filozofie naďalej patrí do jej programu ako v prípade špeciálnych vied, zvlášť dnes, keď sú veľmi zahľbené do teoreticko-metodologických problémov.

Tieto fakty nám pomáhajú pochopiť, prečo si filozofia získala viac pozornosti v európskom živote ako v Amerike. Geografická expanzia a historický vývoj spôsobili, že určité sociálne konflikty, ktoré sa v Európe za existujúcich pomerov prejavovali opakovane a prudko, boli v Amerike bezvýznamné, keďže tu išlo o dobývanie krajiny a plnenie každodenných úloh. Základné problémy spoločenského života sa tu dočasne riešili prakticky a napätia, ktoré vyživovali teoretické myšlienky v určitých spoločenských situáciách, nikdy nenadobudli taký význam. Teoretické myslenie v Amerike obyčajne ďaleko zaostáva za zisťovaním a hromadením faktov. Nebudeme sa teraz zaoberať otázkou, či tento spôsob aktivity vyhovuje požiadavkám právom kladeným na poznanie.

Definície mnohých novších autorov, z ktorých niektorých sme už citovali, sotva odhaľujú charakteristiky filozofie, ktoré ju odlišujú od ostatných špeciálnych vied. Nemálo filozofov preto závistlivo zazerá na svojich kolegov na iných fakultách, ktorí sú na tom oveľa lepšie, pretože majú presne ohraničené pracovné pole, ktorého plodnosť je pre spoločnosť neodškriepiteľná. Títo filozofi sa zdráhajú "predávať" filozofiu ako zvláštny druh vedy alebo ju prezentovať aspoň ako veľmi potrebnú pre špeciálne vedy. V tejto podobe nie je filozofia kritikom, ale sluhom vied a spoločnosti. Takéto stanovisko sa priznáva k téze, že nie je možné myslenie, ktoré by transcendovalo vládnuce formy vedeckej činnosti, a tým aj horizont súčasnej spoločnosti. Myslenie má prijímať úlohy skôr skromnejšie, ktoré preň vyrastajú z neustále sa obnovujúcich potrieb administratívy a priemyslu, a má ich zdolať vo všeobecne uznávanej forme. V očiach týchto skromných filozofov nie sú otázky typu Je rozsah úloh z hľadiska formy a obsahu v súčasnom historickom momente užitočný pre ľudstvo? Je ľudstvu primeraná spoločenská organizácia, z ktorej tieto úlohy vznikajú? ani vedecké, ani filozofické, ale sú to otázky osobného rozhodnutia, subjektívneho hodnotenia, podliehajú vkusu a temperamentu individua. Jediné filozofické stanovisko uznávané v tomto názore je negatívne, je to teda filozofický skepticizmus a nihilizmus. Skutočná filozofia neexistuje a systematické myslenie ustúpilo v rozhodujúcich momentoch života do úzadia.

Skôr, než budeme pokračovať, musíme opustiť túto koncepciu spoločenskej úlohy filozofie a dať prednosť iným názorom, zastúpeným rôznymi smermi modernej sociológie, ktoré stavajú filozofiu na jednu úroveň so všeobecnou spoločenskou funkciou - s ideológiou [4]. Podľa týchto názorov filozofické myslenie - alebo správnejšie myslenie ako také - je jednoducho výrazom špecifickej spoločenskej situácie. Každá sociálna skupina, napr. nemeckí junkeri, rozvíja pojmový aparát primeraný svojmu postaveniu, ako aj určité metódy a štýl myslenia. Stáročia bol život junkerov spojený so špecifickou reguláciou dedičného následníctva i so vzťahmi k panujúcej dynastii, od ktorej záviseli a k poddaným ktorej sa správali patriarchálne. Preto sa ich celé myslenie pohybovalo vo formách organického, generačne usporiadaného následníctva, biologického rastu. Všetko sa javilo z aspektu organizmu a prirodzeného puta. Na druhej strane liberálna buržoázia, ktorej šťastie či nešťastie záviselo od obchodného úspechu, poučená skúsenosťou, že všetko sa musí redukovať na jedného spoločného menovateľa - peniaze -, rozvinula skôr abstraktný a mechanistický spôsob myslenia. Pre jej intelektuálny štýl a filozofiu neboli charakteristické hierarchické, ale nivelizujúce tendencie. To isté platí aj pre dávnejšie či súčasné skupiny. Skúsme sa prizrieť Descartovej filozofii, či jej pojmy korešpondujú s aristokratickými a jezuitskými skupinami dvora - noblesse de robe - alebo s nízkym meštianstvom a masou. Každá schéma myslenia, každý filozofický alebo iný kultúrny výkon patrí špecifickej sociálnej skupine, z ktorej vychádza a s existenciou ktorej je pevne zviazaný. Každý myšlienkový útvar je "ideológia."

Tento názor je bezpochyby do určitej miery správny. Mnohé z dnešných rozšírených ideí sa ukazujú len ako ilúzie, keď ich skúmame z hľadiska ich spoločenskej bázy. Nestačí len priradiť ich k nejakej sociálnej skupine, ako to robí spomínaná sociologická škola. Musíme zostúpiť hlbšie a rozvinúť ich z historického procesu, na základe ktorého objasníme samotné sociálne skupiny. Ako príklad nám poslúži karteziánska filozofia, v ktorej hrá dôležitú rolu mechanistické, a hlavne matematické myslenie. Môžeme dokonca povedať, že celá táto filozofia je zovšeobecnením matematického myslenia. Prirodzene, že sa môžeme pokúsiť nájsť skupinu v spoločnosti, ktorej charakter zodpovedá tomuto spôsobu uvažovania, a pravdepodobne ju aj v Descartových časoch nájdeme. Bolo by komplikovanejšie, ale adekvátnejšie preskúmať vtedajší systém výroby a ukázať, ako bol príslušník nastupujúceho meštianstva nútený svojou činnosťou v obchode a manufaktúre precízne kalkulovať, ak si chcel zaistiť a vybudovať moc na práve vzniknutom konkurenčnom trhu. To isté platí aj pre tých, ktorí boli vo vede a technike takpovediac vlastnými agentmi a ktorých objavy a ostatná vedecká práca hrala dôležitú úlohu v ustavičnom boji indivíduí, miest a národov, ktorý naplňal novovek. Pre všetky tieto subjekty bolo samozrejmé, že nazerali svet z matematického aspektu. Ich trieda sa v priebehu sociálneho vývoja stala charakteristickou pre celok spoločnosti, preto sa tento spôsob uvažovania rozšíril na celé meštianstvo. Sociológia stále nepostačuje. Potrebujeme obsiahlu teóriu dejín. Inak hrozí, že významné filozofémy dáme do vzťahu s bezvýznamnými skupinami, v každom prípade so skupinami, ktoré nie sú rozhodujúce, alebo zle vysvetlíme dôležitosť špecifickej skupiny v celku spoločnosti, a tým aj daný kultúrny vzťah. To však ešte nie je podstatná námietka. Stereotypné používanie pojmu "ideológia" na každý obraz myslenia sa zakladá koniec koncov na predstave, že filozofická pravda ani pravda pre ľudstvo vôbec neexistuje a že

myslenie je existenčne podmienené. Vzhľadom na svoje metódy a výsledky patrí k špecifickej vrstve a platí len pre ňu.

Takýto postoj k filozofickým ideám nepredpokladá žiadne žiadne objektívne preverenie, nepýta sa na jej praktickú použiteľnosť, ale obmedzuje sa viac menej na jej komplikované priradenie k nejakej spoločenskej skupine - a to má stačiť nárokom filozofie. Ľahko zistíme, že táto škola napokon smeruje k rozpusteniu filozofie v špeciálnej vede - v sociológii - a len skepticistická pozícia opakuje to, čo sme už kritizovali. Nezameriava sa na vysvetlenie spoločenskej funkcie filozofie, ale plní skôr funkciu oslabovania myslenia orientujúceho sa na budúcnosť, prekáža mu v jeho praktickej tendencii.

Skutočná spoločenská funkcia filozofie spočíva v kritike jestvujúceho. To neznamená len povrchné hundranie na jednotlivé idey a stavy, ako keby filozof bol akýsi komický čudák, ktorý nejakú izolovanú skutočnosť kriticky napadne a odporučí nápravu. Hlavným cieľom kritiky je zabrániť tomu, aby sa ľudia stratili v ideách a spôsoboch správania, ktoré im ponúka spoločnosť v jej súčasnej organizácii. Ľudia by sa mali naučiť pochopiť vzťah medzi ich individuálnymi činnosťami a tým, čo nimi dosiahnu, medzi ich jedinečnou existenciou a všeobecným životom spoločnosti, medzi ich každodennými projektmi a veľkými ideami, ktoré uznávajú. Filozofia odhaľuje rozpor, do ktorého sa dostávajú, pokiaľ sú v bežnom živote nútení pridržať sa izolovaných ideí a pojmov. Chcem tým povedať toto: cieľom západnej filozofie bolo v jej prvej dokonalejšej platónskej podobe negovať jednostrannosť a prekonať ju v obsiahlejšom, flexibilnejšom myšlienkovom systéme, lepšie prispôsobenom realite. V priebehu mnohých dialógov ukazuje Učiteľ, ako sa partner v rozhovore dostáva nevyhnutne do rozporov, ak sa jednostranne pridrižiava svojej pozícii. Učiteľ poukazuje na nevyhnutnosť prejsť od jednej idey k druhej, pretože každá môže mať svoj vlastný význam len vnútri celého systému. Všimnime si napr. diskusiu o podstate udatnosti v dialógu *Laches*. Keď partner v rozhovore trvá na svojej definícii, že udatnosť znamená nezutekať z bojiska, dáva sa mu na vedomie, že v určitých situáciách nemusí byť takéto správanie cnosťou, ale bláznivou smelosťou - napr. keď celá armáda ustúpi a osamotený jednotlivec sa pokúša vyhrať boj. To isté platí aj pre ideu sophrosyne, čo môžeme nie celkom primerane preložiť ako umiernenosť či striedmosť. Sophrosyne je zaiste cnosť, pochybnou sa stáva vtedy, keď z nej urobíme výlučný účel konania a nestanovíme ju až po poznaní všetkých ostatných cností a na jeho základe. Môžeme ju pochopiť ako moment celkového adekvátneho správania. Inak to nie je ani so spravodlivosťou. Dobrá vôľa, vôľa byť spravodlivý, je iste pekná, lenže subjektívne úsilie nestačí. Názov spravodlivosť nepatrí konaniu, ktoré je dobré svojou intenciou a ktoré je v praxi pochybné. To isté platí nielen pre osobné iniciatívy, ale aj pre iniciatívy štátu. Každý zásah bez ohľadu na dobrú vôľu pôvodcu môže mať nepriaznivé dôsledky, ak sa nezakladá na obsiahlom vedení a nie je primeraný situácii. Hegel hovorí v podobných súvislostiach, že zo summum ius sa môže stať summa iniuria. Spomeňme si na podobenstvo v dialógu *Gorgias*. Remeslá pekára, kuchára a krajčír sú samé osebe veľmi potrebné, ale každé z nich môže mať škodlivé dôsledky pre jednotlivca i ľudstvo, keď sa zanedbávajú zdravotné aspekty. Prístavy, lodenice, opevnenia a dane sú v rovnakom zmysle výhodné, ale ak sa zabudne na spoločné dobro, tak sa stanú tieto faktory istoty a prosperity nástrojmi ničenia.

Čosi celkom podobné pozorujeme v Európe v období medzi vojnami - chaotické bujnenie jednotlivých elementov spoločenského života: obrovské ekonomické podniky, ubíjajúce dane, enormný nárast armády a výzbroje, vynútená disciplína, jednostranný záujem o prírodné vedy atď. Namiesto rozumnej organizácie vnútorných a vonkajších vzťahov došlo k rýchlemu rozpínaniu jednotlivých sektorov civilizácie na úkor celku. Jeden sektor stál proti druhému a to sa stalo ľudstvu osudným. Platónova požiadavka, aby štát riadili filozofi, neznamená, že za vládcov sú volení autori učebníc logiky. Duch odboru pozná v živote obchodu len zisk, vo vojenskej oblasti len moc a vo vede len úspech vnútri špeciálnej disciplíny. Ak sa tento duch nekontroluje, tak stelesňuje anarchický stav spoločnosti. Pre Platóna bola filozofia synonymom úsilia zjednotiť rôzne schopnosti a druhy poznania tak, aby sa parciálne deštruktívne elementy stali v pravom slova zmysle produktívnymi. K tomu smerovala jeho požiadavka, aby vládli filozofi. Preto málo dôveroval populistickým presvedčeniam, ktoré sa zachytia len na jednej idei, aj keď tá môže byť v určitom momente správna. Rozum žije v systéme ideí, postupuje od jednej k druhej a pokúša sa pochopiť a použiť každú v jej skutočnom význame, ktorý má v celku poznania. Túto dialektickú koncepciu použili veľkí filozofi na konkrétne problémy života. Ich myslenie stále smerovalo k rozumnej organizácii ľudskej spoločnosti. Vždy počas rozkvetu filozofie bola takáto organizácia synonymom uskutočnenia idey dobra, úsilia o dialektické vyjasnenie a precizovanie bežných a vedeckých pojmov, výchovy individua k správne mysleniu a konaniu. Aj keď Aristoteles pokladá vo svojej *Metafyzike* sebaopoznanie duše - teoretické správanie - za najvyššiu blaženosť, zdôrazňuje, že táto blaženosť je možná len na špecifickej materiálnej báze - teda za určitých spoločenských a ekonomických podmienok. Platón a Aristoteles na rozdiel od Antisthena a kynikov, ktorí viedli dôsledne "psi" život, neverili, že rozum človeka sa dokáže stále vyvíjať, ani tomu, že múdrosť môže ísť ruka v ruku s biedou. Spravodlivé vzťahy boli pre nich nevyhnutnou podmienkou rozvoja intelektuálnych síl človeka a táto idea bola základom celého západného humanizmu.

Ten, kto neštuduje novovekú filozofiu iba z priemerných príručiek, ale sám skúma jej dejiny, uvedomí si, že problém spoločnosti je jej rozhodujúcim motívom. Spomeňme si na Hobbesa a Spinozu. *Tractatus theologico-politicus* bolo jediné hlavné dielo, ktoré Spinoza publikoval počas svojho života. U iných mysliteľov, napr. u Leibniza a Kanta pri hlbšej analýze odhalíme, že základom tých najabstraktnejších kapitol, metafyzických a transcendentálno-logických teórií sú spoločenské a historické kategórie. Bez toho sa ich problémom nedá ani porozumieť, ani sa nedajú vyriešiť. Dôkladná analýza obsahu čisto teoretických filozofém patrí preto k najzaujímavejším úlohám moderného výskumu dejín filozofie. Táto úloha má prirodzene málo spoločného s vonkajšími koreláciami sociológie, na ktoré sme už upozornili. Historikovi umenia a literatúry sa ponúkajú podobné úlohy. Nehľadiac na to, akú dôležitú úlohu hrá vo filozofii skúmanie spoločenských problémov, či už priamo, alebo nepriamo, vedome, alebo nevedome, chceme ešte raz zdôrazniť, že v tom nespočíva jej spoločenská funkcia, tá spočíva v rozvinutí kritického a dialektického myslenia. Filozofia je metodickým a neustálym pokusom vniesť rozum do sveta a to podmieňuje jej prekérne a sporné postavenie. Je nepohodlná, neprístupná a okrem toho bez priameho úžitku, je teda skutočne zdrojom neprijemností. Chýbajú jej jednoznačné kritériá a presvedčivé dôkazy. Aj skúmanie

faktov je obtiažne. No pri ňom aspoň vieme, o čo ide. Ľuďom sa bežne nechce zaoberať spleťnosťou ich súkromného a verejného života. Cítia sa neisto a na nebezpečnej pôde. V dnešnej deľbe práce tieto problémy prevzali filozofi a teológovia a ľudia sa utejú myšlienkou, že disonancie pominú a v podstate všetko ladí. Posledné storočie európskych dejín presvedčivo ukázalo, že ľudia, ktorí sa správajú stále rovnako, nedokážu usporiadať svoj život podľa ich predstáv o humanite. Myšlienky, podľa ktorých posudzujú seba a svet, oddeľuje od sociálnej reality priepasť, ktorú reprodukujú svojim konaním. Preto sú všetky tieto predstavy a úsudky dvojznačné a prekrútené. Zároveň vidia, že smerujú k zlu a že sa už doň zamotávajú. V mnohých krajinách sú ľudia paralyzovaní nastupujúcim barbarstvom a takmer vôbec nedokážu reagovať a zachrániť sa. Sú ako králiky pred hladnou kunou. Možno sú obdobia, v ktorých sa môžeme zaoberať bez teórie, v danom okamihu však tento nedostatok ľudí ponížuje a robí ich bezmocnými voči násiliu. Skutočne, teória môže vyprchať do jalového a neudživého idealizmu alebo zapadnúť do unavujúcich a prázdnych fráz. To ešte neznamená, že to sú jej pravé formy. (Čo sa týka nudy a banality, filozofia nájde seba podobných oveľa častejšie v tzv. výskume faktov.) Dnes v každom prípade historická dynamika postavila filozofiu do centra spoločenskej skutočnosti a spoločenskú skutočnosť do centra filozofie.

Mali by sme zaregistrovať najmä dôležitú zmenu, ktorá na tomto poli prebehla od čias klasického staroveku. Platón sa domnieval, že vďaka erotovi dokáže múdry poznávať idey. Spojil poznanie s morálnym a psychologickým stavom, ktorý je principiálne prítomný v každom historickom okamihu. Preto pokladal svoj štát za stály a za ideál rozumu, ktorý sa neviaže na určité historické podmienky. Dialóg *Zákony* bol už kompromisom. Akceptuje v ňom prípravný stupeň, ktorého sa večný ideál netýkal. Platónov štát je utópia podobná utópiám vznikajúcim od začiatku novoveku až do našich čias. Dnes utópia nie je primeranou filozofickou odpoveďou na otázku, ako vyriešiť problém spoločnosti. Spoznali sme, že spory myslenia sa nedajú vyriešiť čisto teoretickou reflexiou. Na to je skôr potrebný historický vývoj, z ktorého nemôžeme myslením vyskočiť. Poznanie je spojené nielen s psychologickými a morálnymi, ale aj so spoločenskými podmienkami. Hlásanie a opisovanie dokonalých politicko-spoločenských foriem, ktoré vychádza z jednoduchých ideí, nie je ani bezvýznamné, ale ani postačujúce.

Utópiu ako korunu filozofických systémov preto nahradila vedecká deskripcia konkrétnych vzťahov a tendencií, ktoré môžu viesť k zlepšeniu ľudského života. To má ďalekosiahle dôsledky pre štruktúru a význam filozofickej teórie. Moderná filozofia má rovnako ako stará vysokú mienku o možnostiach ľudstva a je optimistická, pokiaľ ide o potenciálne vymoženosti človeka. Najväčší myslitelia zavrhlí výrok, že ľudia nie sú schopní od prirodzenosti dobrého života a dosiahnutia najlepšej možnej spoločenskej organizácie. Spomeňme si na Kantovu poznámku o platónskej utópii: "Platónska republika ako názorný príklad vysnenej dokonalosti, aká môže existovať iba v mozgu záhaľčivého mysliteľa, stala sa príslovečnou a Bruckerovi sa zdá niekedy smiešnym filozofovo tvrdenie, že nijaký panovník nikdy nebude dobre vládnuť, ak nebude účastný ideí. No lepšie by bolo hlbšie vniknúť do tejto myšlienky a znovu sa ju usilovať osvetliť (a v tom nám už ten vynikajúci muž nepomôže), ako ju pod príliš úbohú a škodlivou zámenkou, že aj tak je neuskutočniteľná, odsunúť nabok ako neužitočnú.... Lebo nič

nemožno pokladať za škodlivejšie a filozofa nedôstojnejšie ako obyčajné odolávanie sa na odporujúcu skúsenosť, ktorá by vôbec neexistovala, keby boli oné zariadenia vznikli na základe ideí v pravý čas a keby namiesto nich surové pojmy neboli marili každý dobrý úmysel len preto, že sa čerpali zo skúsenosti." ([5], 246).

Od čias Platóna filozofia nikdy neopustila ten pravý idealizmus - snahu udomáčniť rozum medzi ľuďmi a národmi. Zavrhol falošný idealizmus, ktorému stačí vyzdvihovať obraz dokonalosti bez ohľadu na jej dosiahnutie. V moderne je vernosť najvyšším ideám odporujúcim svetu spojená s vecným želaním spoznať podmienky uskutočnenia ideí na zemi.

Než skončíme, všimnime si ešte raz spomínané nedorozumenie. Vo filozofii neznamená kritika - na rozdiel od hospodárstva a politiky - zvrhnutie nejakej veci, odsúdenie istých opatrení či jednoduchú negáciu a odmietnutie. Aj keď kritika môže prinášať tieto čisto negatívne črty - mnoho ich príkladov nachádzame v helénskom období - to, čo rozumieme pod kritikou my, je intelektuálne a nadväzne praktické úsilie nepreberať nereflektovane vládnuce idey, spôsoby konania a spoločenské vzťahy čisto zo zvyku. Kritika je úsilie o zosúladienie jednotlivých stránok spoločenského života so všeobecnými ideami a cieľmi epochy a ich genetické odôvodnenie. Oddeliť od seba jav a podstatu, skúmať základ vecí - stručne povedané - poznať ich skutočne. Hegel, ktorému sme v mnohom zviazaní, mal tak ďaleko od nepríjemného odmietania špecifických vzťahov, že ho pruský kráľ povolal do Berlína, aby študentom vstúpil patričnú lojalitu a imunizoval ich voči politickej opozícii. V tomto smere Hegel urobil ten najlepší skutok a vyhlásil Pruský štát za "skutočnosť mravnej idey" na zemi. Myslenie je však pozoruhodná vec. Aby Hegel ospravedlnil pruský štát, musel vychovať svojich študentov k prekonaniu jednostrannosti ohraničenia obyčajného ľudského umu a priviesť ich k nahliadnutiu do mnohostrannej súvislosti medzi všetkými pojmovými a reálnymi vzťahmi. Okrem toho ich musel naučiť pochopiť ľudské dejiny v ich komplexnej a protirečivej štruktúre, sledovať dejiny slobody a spravodlivosti v živote národov a spoznať, že národy zaniknú, keď sa ich princíp ukáže ako neprimeraný a keď sa čas ukáže ako zrelý pre nové sociálne formy. Skutočnosť, že Hegel musel svojich študentov poučovať v teoretickom myslení, mala pre pruský štát úplne dvojznačné následky. Počas trvania tejto reakčnej inštitúcie jej to spôsobilo viac škody v porovnaní s úžitkom, aký získala svojou formálnou glorifikáciou. Rozum je slabý spoločník reakcie. Ani nie desať rokov po Hegelovej smrti (jeho miesto na katedre bolo počas tohto obdobia neobsadené) povolal kráľ jedného stúpenca boja proti "dračiemu semenu hegelovského panteizmu" a "arogancii a fanatizmu jeho školy".

Nemôžeme tvrdiť, že v dejinách filozofie pôsobili najpokrokovejšie tí myslitelia, ktorí najviac kritizovali a mali neustále do činenia s tzv. praktickými programami. Také jednoduché to nie je. Filozofické učenie má vždy viac stránok a každá môže mať najrozličnejšie historické účinky. Len v neobyčajnom období, ako napr. vo francúzskom osvietenstve, sa filozofia stáva politikou. V tejto epoche sa so slovom filozofia nespája logika či gnozeológia, ale skôr útoky na klerikálnu hierarchiu a nefudské súdnictvo. Odstránenie určitých predsudkov rozrazilo cestu novému lepšiemu svetu. Tradícia a viera boli dve mocné bašty ancien régime a filozofické ataky boli bezprostrednou dejinnou akciou. Dnes však nejde o elimináciu vyznania viery, lebo v totalitných štátoch,

kde sa apeluje mnohohlasne na heroizmus a vznešený svetonázor, nevládne ani viera, ani svetonázor, ale fádna priemernosť a apatia individua voči osudu a tomu, čo sa zhora prikáže.

Našou súčasnou úlohou je skôr vystrojiť sa tak, aby sa v budúcnosti schopnosť teórie a konania, ktoré z nej vyrastá, nikdy viac nestratila ani v neskoršej epoche pokoja, keď každodenná rutina možno posilní tendenciu opätovného zabudnutia na celý problém. Musíme bojovať za to, aby ľudstvo úplne nestratilo odvahu aj napriek desivým udalostiam súčasnosti a aby viera v ľudskú dôstojnosť a pokojnú šťastnú budúcnosť spoločnosti zo zeme nevymizla.

LITERATÚRA

- [1] RUSSELL, B.: Logical Atomism. In: Contemporary British Philosophy. London 1925.
- [2] HOBHOUSE, L. T.: The Philosophy of Development. In: tamže
- [3] ALEXANDER, S.: Space, Time and Deity, I. London 1920.
- [4] MANNHEIM, K.: Ideologie und Utopie. Bonn 1929.
- [5] KANT, I.: Kritika čistého rozumu. Bratislava 1979.

Z nemeckého originálu Max Horkheimer: *Gesellschaftliche Funktion der Philosophie*. In: Zeitschrift für Sozialforschung, roč. VIII, zošit 3, New York 1940, preložil Michal Chabada.